

Ege Coğrafya Dergisi, 21/2(2012), 25-35, İzmir
Aegean Geographical Journal, 21/2 (2012), 25-35, Izmir—TURKEY
2013'te yayımlanmıştır. (*Published in 2013*)

OSMANLI DÖNEMİ İZMİRİ'NDE MİLLETLERİN SOSYO-EKONOMİK KONUMLARINDAKİ DEĞİŞİMLERİN YERLEŞİM DOKUSUNA ETKİLERİ

*Effects of Socio-Economic Changes in Communities on the Settlement Pattern
in Izmir during the Ottoman Period*

H. İbrahim Alpaslan

*Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Bölümü Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı
ialpaslan@hotmail.com*

Abstract

Izmir was one of the important trade centres during the Ottoman period. Due to its trade capacity, the city was an attractive and inviting settlement for people with different religious and national backgrounds, from the Middle East to the Western Europe. As a result of this trend, since the end of the 16th century the city has become an area with a mixed population that consists of Turks, Greeks, Armenians and Jews. The traces of these different groups can be found in different scales of the urban space, ranging from “individual buildings” to “district scale”. However, it is known that the socio-economic positions of the communities developed during the five centuries depending on the quality and quantity of the commerce and the state of the Empire. In the early periods, commercial activities in Izmir had a small-scale regional characteristic, especially responding the needs of Istanbul however since the beginning of 17th Century, the city started to become an important port in the Mediterranean. This study, focusing on the axis between the harbour and the Kadifekale (Pagos) in Izmir, deals with the reflexions of the settlement traditions of different groups and their changing socio-economic characteristics on the urban space.

Keywords: Ottoman Izmir, Settlement, Harbour, Kadifekale, Pagos

Öz

İzmir, yaklaşık 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar süren Osmanlı egemenliği süresince imparatorluğun en önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Bu yüksek ticaret hacmine bağlı olarak kent her zaman bir çekim merkezi olmuş, Ortadoğu'dan Batı Avrupa'ya kadar birçok bölgeden farklı din ve milletlere mensup toplulukları kendine çekmiştir. Bu eğilimin sonucu olarak 16. yüzyılın sonlarından itibaren kent Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi kültürlerin bir arada yaşadığı ve kendi sosyal, ekonomik, kültürel özelliklerinin belirleyiciliğinde yapılı çevreyi biçimlendirdiği bir inşa alanına dönüşmüştür. Tekil bina ölçeğinden mahalle ölçeğine kadar kentsel mekânın farklı ölçeklerinde bu etkileşimin

izlerine rastlamak mümkündür. Bununla birlikte beş yüzyıllık süre boyunca nüfusu oluşturan toplulukların sosyoekonomik konumlarının gerek kentin ticari hacmi ve niteliğine gerekse daha üst ölçekte imparatorluğun durumuna koşut olarak birbirlerinden farklı olarak geliştiği görülmektedir. Erken dönemlerde İstanbul'a yiyecek sağlamaya odaklı küçük ölçekli bölgesel ticaret merkezinin zamanla Akdeniz'in en önemli ihracat limanlarından birine dönüşmesi sürecine kentteki toplulukların eklenme biçimleri ve sağladıkları kazançlar çok farklı olmuştur. Gerek toplulukların yerleşme geleneklerinin gerekse süreç içerisindeki sosyo-ekonomik konumlarındaki değişimlerin kentsel mekâna yerleşim ölçeğinde yansımalarına dair izler özellikle liman ve Kadifekale (Pagos) aksına odaklanan bu çalışmanın özünü oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İzmiri, Yerleşim, Liman, Kadifekale

Giriş

Bizans'ın Batı Anadolu'daki önemli kentlerinden biri olan İzmir, yaklaşık 350 yıllık bir mücadelenin sonunda Türkler tarafından ele geçirilmiş ve 1426 yılından itibaren bir Osmanlı kenti olmuştur. Türkler, Anadolu'daki yayılışlarının önemli eşiklerinden biri olan 1071 Malazgirt Savaşı'nın ardından çok kısa bir süre içinde Ege kıyılarında görülmeye başlamışlardır. Kaynaklar, daha 1079 yılında bile İzmir civarında Türklerin bulunduğunu aktarır (Atay, 1978). Bununla birlikte, kentte kalıcı bir Türk hâkimiyeti 15. yüzyılın ortalarına kadar sağlanamamıştır. Bizans ve Anadolu Beyliklerinin hâkimiyetleri, Avrupa'nın ticaret kolonilerinin işgalleri ve Timur'un seferiyle istikrarsızlaşan 11. ve 15. yüzyıl arasındaki dönemde demografik ve ticari açıdan zayıflayan İzmir, 16. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük bir sahil kasabası niteliğindedir (Goffman, 1990).

17. yüzyıl ise İzmir'in ticaret ve buna bağlı olarak sosyo-ekonomik açıdan tekrar güçlendiği dönemdir. Bu gelişmenin birbiri ile bağlantılı birçok nedeni bulunmakla birlikte temel olarak üç nedenden bahsetmek mümkündür. Bu nedenler;

- Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Anadolu üzerindeki, dış ticareti engelleyen merkezi baskılarının azalması (Goffman, 1990),
- Savaşlar nedeniyle Halep ve Bursa'nın aleyhine, İzmir'in lehine olarak değişen kervan yolları (Kasaba, 1994)
- Sakız Adası'nın Osmanlılar tarafından fethi ve buradaki ticari faaliyetlerin İzmir'e kayması (Baykara, 1974), olarak sıralanabilir.

15. ve 16. yüzyılda neredeyse tamamen Türk nüfustan oluşan küçük bir kasaba olan İzmir bu

gelişmelerin sonucunda 17. yüzyıla gelindiğinde Türkler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerin oluşturduğu heterojen bir nüfus yapısına sahip, Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli ticaret limanlarından birini barındıran kozmopolit bir kent haline gelmiştir. Bu çalışmada, 20. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar süren bu kozmopolit yapının kentin yerleşim dokusu üzerindeki etkileri, yerleşimin kendine özgü coğrafi özellikleri de göz önünde bulundurularak ele alınmaya çalışılacaktır.

17. Yüzyılda Çarşı ve Mahalleler

İzmir'in 17. yüzyılda sahip olduğu kozmopolit demografisine dair izleri dönemin yerleşim dokusunda bulmak mümkündür (Şekil 1). Kentin odağı hiç şüphesiz, günümüzden farklı olarak İzmir Körfezi'nin bir koyu niteliğinde olan **iç liman** ve onu hilal biçiminde çevreleyen **çarşı bölgesidir**. 17. yüzyılda çarşı bölgesindeki mülkiyet durumu bilinmemekle birlikte bu bölgenin tüm milletler tarafından kullanılan, kentin ticari merkezi olduğu kabul edilir. Bununla birlikte, çarşıda, çoğu 17. Yüzyıl'a tarihlenen beş tane anıtsal cami bulunurken diğer dinlere ait herhangi bir dini yapıya rastlanmamaktadır. Bunun yanı sıra, kentin idaresinden sorumlu, Müslüman ve Türk olan Kadı'nın ticaretin düzenlenmesinde de tek söz sahibi olması (Goffman, 2000: 95), 17. yüzyılda bu bölgenin tüm milletler tarafından kullanılrsa da Türklerin egemenliğinde olduğu izlenimini vermektedir. İç limanın sadece Türk gemilerine açık olması (Müller, 1999), gayrimüslim gemilerininse açıkta demirleyip sandallarla yük taşıma zorunlulukları da bu izlenimi pekiştirir. Bu durum, 16. ve 17. yüzyılda henüz Osmanlı limanları ve özellikle İstanbul ile yapılan ticareti elinde bulduran Türk kökenli Osmanlı tacirlerin Avrupa ile yeni başlamakta olan ticaretin baş aktörleri olan Avrupalı ve yerli

gayrimüslim tacirlerle rekabet edebildikleri dönemin kentteki yansıması olarak okunabilir.

İç limanın çevresinde yer alan çarşı tüm kentlilerin bulunduğu, farklı milletlere mensup tacirlerin bitişik dükkânlarda ticari etkinliklerini sürdürebildiği, ortak kentsel mekân karakterinde (Bilsel, 2011) gelişirken, 17. yüzyılın başlarından itibaren gayrimüslimlerin katılımıyla, birbirinden fiziksel sınırlarla ayrılmayan ancak farklı milletlerin nadiren içiçe geçtiği mahallelerin oluşturduğu kentsel dokunun temelleri atılmaya başlanmıştır. Bu mahalleler ve çarşı bölgesinin 17. yüzyıldaki yaklaşık konum ve büyüklüklerinin döneme ait betimlemelere ve günümüze kalan bazı izlere dayanılarak Şekil 1’deki gibi olduğu varsayılabilir.

Kentin genel dokusuna bakıldığında mahallelerin yer seçiminde güvenlik ve çarşı ile ilişki kurma isteği belirleyici olmuş gibi görünmektedir. Bununla birlikte söz konusu alanının coğrafi yapısı da yerleşimi yönlendiren önemli bir belirleyicidir. Özellikle doğuda Kadifekale tepesinin yüksek kesimlerine doğru dikleşen eğim ile güneyde Damlacık ve bunun ardında kalan alanın yerleşimi güçleştiren değişken eğimli topografyası yerleşimin bu yönlere doğru yayılmasını geciktirmiş, 19. Yüzyıl’a kadar bu eşikler aşılammıştır.

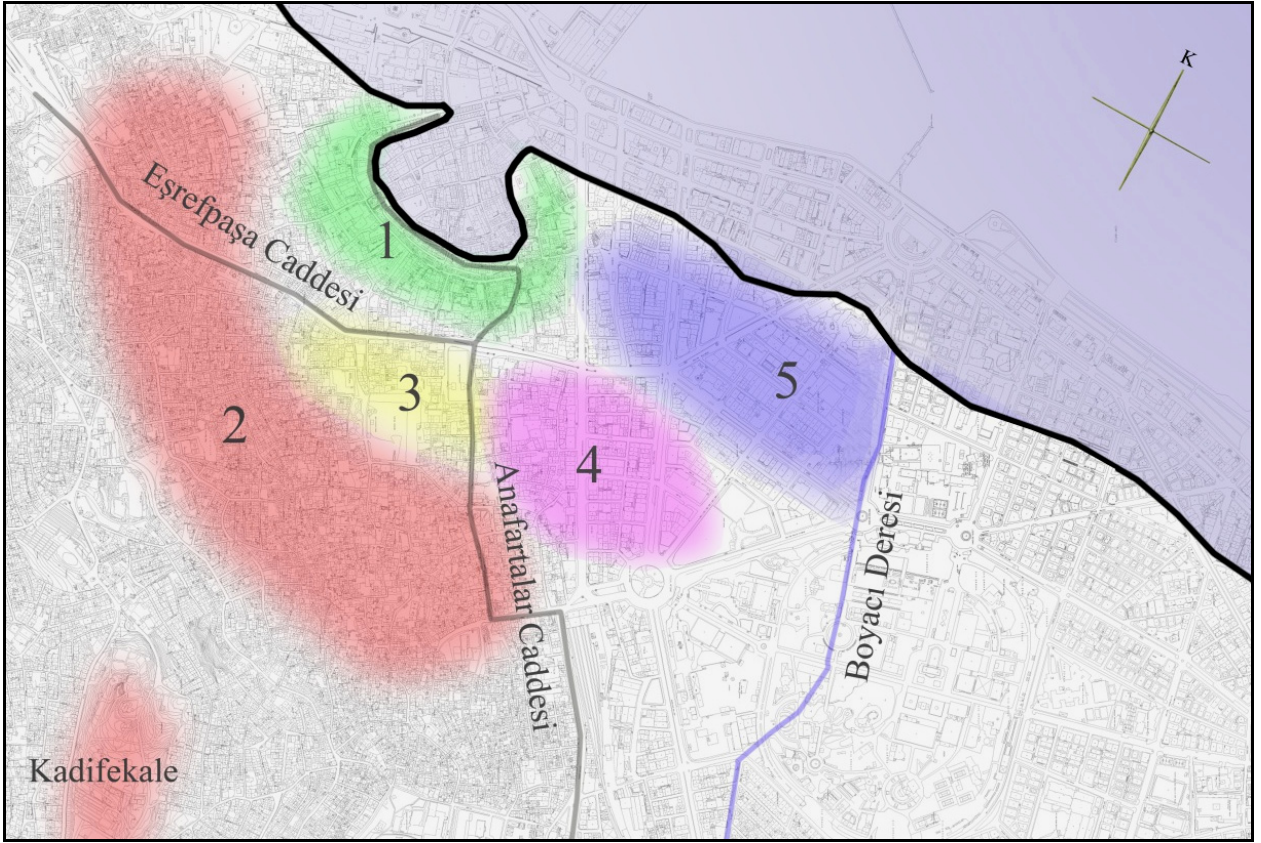
Kentin en kalabalık nüfusunu oluşturan Türkler olasılıkla kenti Kadifekale yönünden ele geçirmelerine bağlı olarak kentin doğusunda, Kadifekale eteklerinde yerleşmişlerdir. Antik Dönem’deki adı *Pagos* olan Kadifekale’nin etekleri, homojen bir yerleşime elvermemektedir. Özellikle yamacın tepeye yakın kısımlarında eğim dikleşmekte ve yapılaşmayı güçleştirmektedir. Bu nedenle neredeyse 20. yüzyılın ortalarına kadar bu bölge, yerleşim için doğal bir sınır oluşturmuştur (Şekil 2). 17. yüzyıldaki Türk yerleşimine dair bir diğer gösterge olarak, bu dönemden günümüze kalan camilerin konumlarıdır. Buradan yola çıkılarak Türk yerleşiminin Kadifekale’nin çarşıya yakın ve daha yumuşak eğime sahip alt bölgelerinde, iç limanı çevreleyen çarşığı kuşatacak şekilde olduğuna dair bir ipucu daha elde edilir (Şekil 4).

İkinci kalabalık nüfus olan Rumlar ise çarşının kuzey tarafındaki bölgede, deniz kenarında

yerleşmişlerdir. Kentte en eski tarihe sahip Rumlar, yukarıda bahsedilen istikrarsız dönemde kıyımlar ve göçler nedeniyle büyük oranda azalmıştır. Ancak kentteki düzenin yeniden sağlanması ve gittikçe gelişen ticari potansiyel Rumları tekrar İzmir’e çekmiş ve kısa zamanda kentin en kalabalık ikinci nüfusu olmalarına neden olmuştur. Geri döndüklerinde olasılıkla eskiden yaşadıkları ve Türkler tarafından yerleşilmeyen kuzey sahiline tekrar yerleşmişlerdir. Bunun yanı sıra Rumların deniz kıyısını tercih etmelerinin diğer nedenleri de özellikle 17. yüzyılda kendilerini yeterince güvende hissetmemelerine bağlı olarak bir tehlike anında deniz yoluyla adalara göç etme ve deniz ticaretinin getirilerinden yararlanma gibi ön görülerinin payı olabilir. Bu bölgede, bugün mevcut olmayan ve Vasıf Çınar Bulvarı’nın yakınlarından geçtiği tahmin edilen Boyacı Deresi (Şekil 1) yerleşimin kuzey sınırını oluşturmuş gibi görünmektedir (Beyru, 2011:16).

Kentin üçüncü büyük topluluğu olan Ermeniler ise kentin gelişen ticari potansiyeline bağlı olarak 17. yüzyılın başlarından itibaren İzmir’de görülmeye başlamışlardır. Kente geldiklerinde Türk ve Rum mahallelerinin arasındaki bölgede ve mümkün olduğunca çarşıya yakın olacak biçimde yerleşmişlerdir. Ermeni Mahallesi’nin sınırları üç yönde diğer mahallelerle, kuzeydoğu yönünde ise Meles Çayı’nın bir kolu olan Boyacı Deresi ile çevrelenmiştir.

Yine kentteki varlıkları çok eskilere dayanan ancak bir kısmı istikrarsız dönemde Rumlar gibi kenti terk eden, bir kısmı ise Osmanlı’nın iskân politikaları nedeniyle kentten ayrılmak zorunda kalan Yahudiler, 17. Yüzyıl’dan itibaren hem Avrupa’dan hem de Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer bölgelerinden kente gelmeye başlamışlardır. Yahudiler, diğer milletlere göre açıklanması daha zor bir alana, Türk Mahallesi ile çarşı arasındaki genişleme potansiyeli kısıtlı bölgeye yerleşmişlerdir. Buranın seçilmesindeki en akla yatkın neden çarşıya ve limana yakın olma isteği olmalıdır. Zira Yahudi nüfusu arttıkça 18. ve 19. yüzyılda Türklerle Yahudiler arasında mekân paylaşımı konusunda Kadı’ya taşınan bazı anlaşmazlıklar da yaşanacaktır (Kütükoğlu, 2001:520).

Şekil 1: 17. Yüzyıl'da İzmir. Mahalleler ve önemli akslar. 1: Geleneksel Çarşı, 2: Türk Mahallesi, 3: Yahudi Mahallesi, 4: Ermeni Mahallesi, 5: Rum Mahallesi.

Figure 1: İzmir in the 17th Century. Quarters and important axis: 1: Traditional market area, 2: Turkish Quarter, 3: Jewish Quarter, 4: Armenian Quarter, 5: Greek Quarter

Şekil 2: 17. Yüzyıl'da İzmir'in denizden görünüşü (Covel'den aktaran: Beyru, 2011)

Figure 2: View of İzmir from the sea in the 17th Century (Beyru 2011 from Covel)

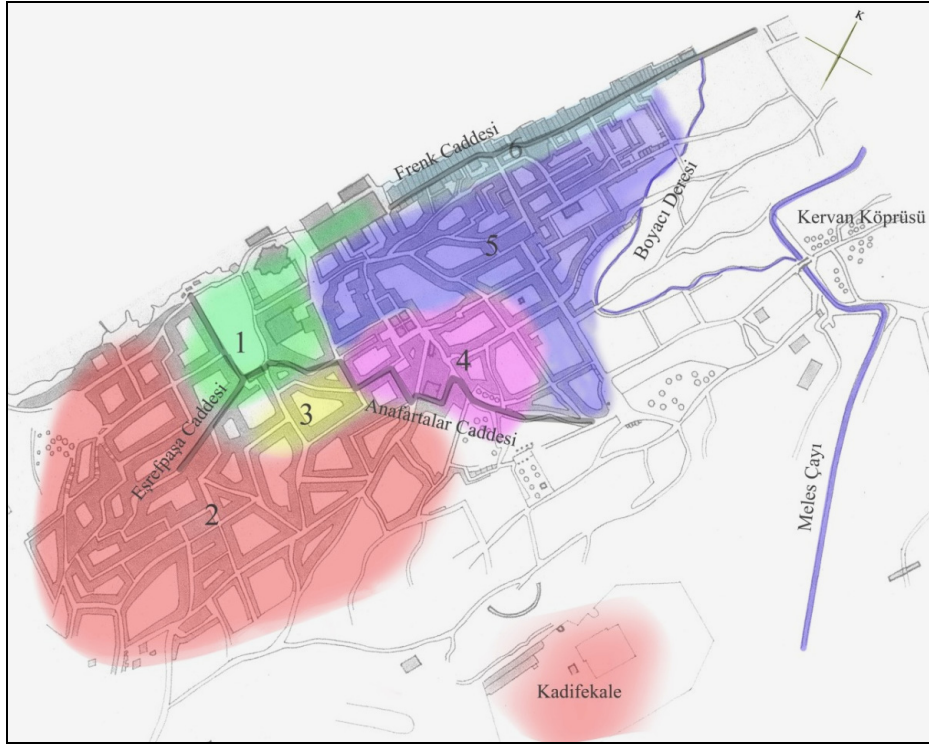
18. Yüzyılda Çarşı ve Mahalleler

18. yüzyıla gelindiğinde aslında 17. yüzyılda başlayan gelişmelerin kentsel mekândaki karşılıklarının oluşmaya başladığı görülür. Öncelikle kentin artan ticaret hacminde iç ticaret ve Osmanlı tacirleri çok az yer tutabilmektedir. Bunun temel nedenleri Osmanlı'nın dış politikası, Avrupa'daki gelişmeler ve kentin demografik durumudur. Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldan başlayarak Avrupalılara verdiği ticari imtiyazlar (kapitülasyonlar) 18. yüzyıla gelindiğinde en azından İzmir ölçeğinde, Osmanlı tacirlerini ticarete yabancılarla rekabet edemez duruma getirmiştir. Bu duruma bir örnek olarak Avrupalılar bir kez vergi ödeyerek birden çok Osmanlı limanına yanaşabilmeleri; Osmanlı tacirlerin ise her limanda tekrar vergi ödeme zorunluluklarının bulunması verilebilir (Frangakis-Syrett, 2006). Dolayısıyla 18. yüzyılda ticaret rotasını Avrupa'ya çevirmiş ve Avrupalıların tekeline geçmiş gibi görünmektedir. Bu yeni duruma kentteki milletlerin adaptasyonları farklı olmuştur. Özellikle Rumlar ve Ermeniler yabancılarla Türklerden daha yakın olan dil, din ve geleneklerinin verdiği avantajla onların Anadolu'daki aracılığı konumunu elde etmişlerdir. Daha geriden de olsa onları ticarete ve finans dünyasına yakınlıklarıyla Yahudiler takip etmiş ancak Türkler kentin sosyo-ekonomik hayatında gittikçe geri plana düşmeye başlamışlardır (Kurmuş, 2007).

18. yüzyıl İzmir'inin morfolojisine bakıldığında, yukarıdaki gelişmelerle paralel okunabilecek bazı ipuçları bulmak mümkündür. Bu yüzyılda çarşı bölgesi iki önemli fiziksel gelişim göstermiştir. Öncelikle antik dönemlerden beri sellerin Kadifekale eteklerinden getirdiği millerin yanı sıra yapı kalıntılarının dökülmesi ile küçülme sürecinde olan iç liman bu yüzyılın sonuna doğru tamamen dolmuş ve liman olma özelliğini yitirmiştir (Müller-Wiener, 1962). Dolan alanın uzun süre boş kalması bu yüzyılda eski çarşı bölgesinin daha az rağbet gördüğünü düşündürmektedir. Bu durum, henüz bataklık benzeri özellik gösteren bir alanda inşaat yapma gibi bazı fiziksel zorluklara bağlı olarak açıklanabilirse de, daha önce, örneğin 17. yüzyılda denizi doldurarak yapı alanı kazanma

çabaları ile birlikte düşünüldüğünde bu duraksama dikkat çekicidir. Bununla birlikte çarşı bölgesinin sahilden kuzey tarafa doğru yayılarak Rumların ve kente yerleşmeye başlayan Levantenlerin alanlarına doğru genişlediği de görülmektedir. Bu yeni yönelimi desteklercesine 17. yüzyılın sonuna doğru Vezir Han ve Bedesten eski iç limanın kuzey tarafına inşa edilirken yeni gümrük binaları için de bu bölge tercih edilmiştir. Son olarak kıyının kuzey tarafından yapılan gümrüksüz ticarete ve yabancı devletlerin konsolosluklarının yer seçimine bağlı olarak kentin kuzey tarafında ve yaklaşık olarak Levanten Mahallesi ile Rum Mahallesi arasında kalan Frenk Caddesi¹ de oluşmaya başlamıştır (Şekil 3).

¹ Frenk Sokağı, adını bu bölgede açılan ilk konsolosluk olan Fransız Konsolosluğu'ndan almaktadır ve gelişimini bu konsolosluğa borçludur. İzmir'in bir ticaret kenti olarak gelişmeye başlaması üzerine XVII. Yüzyıl'da Avrupalı tüccarlar kıyı boyunca yerleşmeye başlamışlar ve bu sokakta konsolosluklarını, ticaret evlerini inşa ederek uşaklar, sarraflar, simsarlar, gümrük tahsildarlarıyla çalışmaya başlamışlardır. 1876'da Kordonboyu'nun tamamlanmasıyla, kıyı bandı son halini almıştı, XVII. Yüzyıl'da deniz kıyısında bulunan Frenk Sokağı, XIX. Yüzyıl'da kıyından içeriye doğru dördüncü cadde haline gelmişti (Yılmaz ve Yetkin 2003). Frenk Sokağı'nı (Caddesi) kentin bugün tamamen değişen topografik yapısı üzerinde saptamaya çalışmak için, değişken yanılığ paylarını da dikkate alarak şöyle bir seyir izlememiz gerekir: Alsancak'taki Kıbrıs Şehitleri Caddesi'nin liman tarafındaki ucunu hareket noktası kabul edersek, cadde önce Talat Paşa Bulvarı'na, oradan geniş kıvrımlarla Gazi İlkokulu'nun içinden geçen bir çizgiyle Plevne Bulvarı'na Gül Sokak'ın kuzey ucundan Lozan Kapısı'na paralel bir biçimde kıvrılarak Atatürk Lisesi ve Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Bahçesi'ne daha sonra Efes Otel'i'nin bahçesinin içinden Hilton Otel'i'nin önüne ve en nihayet önce Gazi Bulvarı'nı ardından Fevzi Paşa Bulvarı'nı katedip Hisar Camii önlerine kadar uzanırdı. Herkesçe bilinen adı *Rue Franque* olmasına rağmen, izlediği güzergâh boyunca resmi adları sırasıyla *Mesudiye*, *Teşrihiye*, *Sultaniye* ve *Mahmudiye* caddeleri olarak değiştirildi (Coral 2008).

Şekil 3: 18. Yüzyıl'da İzmir'in yerleşim dokusu, önemli akslar ve mahalleleri. 1: Geleneksel Çarşı, 2: Türk Mahallesi, 3: Yahudi Mahallesi, 4: Ermeni Mahallesi, 5: Rum Mahallesi, 6: Levanten Mahallesi. Altlık olarak 1780 yıllarına ait olduğu varsayılan harita-kroki kullanılmıştır (Paris Milli Kütüphanesi, Aktaran: Beyru, 2011)

Figure 3: Settlement pattern, important axis and quarters in İzmir in 18th Century: 1: Traditional market area, 2: Turkish Quarter, 3: Jewish Quarter, 4: Armenian Quarter, 5: Greek Quarter, 6: Levantine Quarter (For the Figure 3, a map dated to 1780 was utilised as base, Source: Beyru 2011 after National Library of Paris).

17. yüzyılda başlayan ve 18. yüzyılda da devam eden nüfus artışının konut yerleşim alanındaki yansımaları olarak, mahallelerin yayılım alanlarının sürekli olarak büyümesi söz konusudur. Bu yayılmanın sınırları günümüzde net olamamakla birlikte, yine bu dönemde inşa edilen camiler Türklerin yayılma alanlarına dair ipuçları sunmaktadır (Şekil 4).

Diğer milletlerin mahallelerinin genişlemek için fazla alternatiflerinin olmaması onların da yayılım bölgelerinin tahminini mümkün kılar. En başından beri liman ve çarşı bölgesine olabildiğince yakın olma isteği ve elverişli topoğrafyanın yönlendiriciliğinin bir sonucu olarak yan yana konumlanan mahalleler genişleme sürecinde genelde birbirlerinin alanlarına tecavüz etmeyip henüz yapılaşmamış arka alanlara doğru yayılmışlardır. Türk Mahallesi'nin kuzey ve batıdan diğer milletlerin mahalleleri ve çarşıyla çevrelenmesi, doğu tarafındaysa Kadifekale'nin yerleşimi güçleştiren dik eğimli topoğrafyası onları

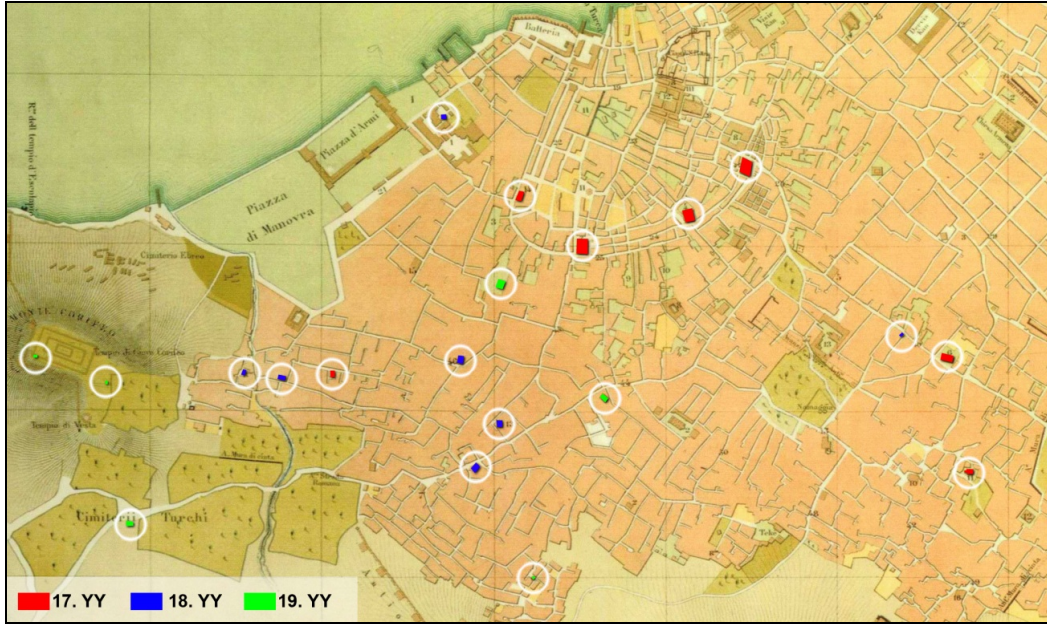
güneye doğru genişlemeye zorlamış olmalıdır. Avrupalılar, Rumlar ve Ermeniler kuzey ve kuzeydoğudaki herhangi bir topluluk tarafından yoğun bir şekilde yerleşilmeyen alanlara doğru yayılmışlardır. Yeni yerleşim alanları konusunda Yahudi Cemaati diğerlerinden daha dezavantajlı görünmektedir. Çarşı bölgesi ile onu hilal biçiminde saran Türk Mahallesi arasında kalan Yahudi Mahallesi'nin mekânsal büyümesi sınırlı kalmıştır. Bu sıkışıklığın 18. yüzyılda Türklerle Yahudiler arasında sürtüşmelere neden olduğu ve Yahudilerin Türk Mahallesi'nden bazı alanlara yerleştiğine dair belgeler bulunmaktadır (Kütükoğlu, 2001). Türklerin şikâyetlerine neden olan bu durum Yahudi Mahallesi'nin yayılabileceği uygun alanların mevcut olmamasından kaynaklanmıştır. Pek çok gezi notunda, Yahudi Mahallesi'nin kentin en yoğun ve sıkışık bölgesi olduğuna dair aktarımların nedeni de bu kısıtlılık olmalıdır (Beyru, 2011).

19. Yüzyılda Çarşı ve Mahalleler

16. ve 17. yüzyıla temellenen ve kente yansımaları 18. yüzyıldan itibaren görünür hale gelen sosyo-ekonomik gelişmeler, 19. yüzyılda zirve noktasına ulaşmış ve kentin fiziksel yapısı kadar demografik yapısında da değişimlere neden olmuştur. Nüfus rakamları tartışmalı olsa da nüfus sayımları ve gezginlerin aktarımlarından Rum ve Ermeni nüfusunun 17 ve 18. yüzyıllarda Yahudi ve Türk nüfusuna göre çok daha fazla arttığı anlaşılmaktadır (Beyru, 2000). Yine 18. Yüzyıl’dan itibaren kente yerleşmeye başlayan Levanten sayısı da hızla artmaktadır. Kentin ticaretinde nadiren görülen Türk tacirlere karşı gayrimüslimlerin egemenliği fark edilmektedir. Rıhtım ve demiryolu inşaatı gibi projeleri yabancılar yapmakta ve kontrol etmektedir (Baykara, 1974). Tüm bu gelişmelere koşut olarak, kentin ve ticaretin yöneticisi olan Kadı, konsoloslar karşısındaki otoritesini yitirmiş, politik bir figüre dönüşmüştür (Michaud ve Poujoulat, 2007).

Bu sosyo-ekonomik gelişmelerin kent morfolojisindeki yansıması ilk olarak çarşı bölgesinde karşılığını bulmaktadır. 17. yüzyıldaki iç limanı kuşatan ve onun dolmasıyla oluşan bölge hâlâ işlevini sürdürse de artık kentin en canlı ve Avrupa mallarının en kolay bulunduğu bölgesi Frenk Caddesi’dir (Şekil 5). Bu bölgede, gayrimüslimlere ait hanların ve depoların sayısı ve boyutları son yüzyılda ticaretin önemli bir miktarının bu bölgeye kaydığının kanıtıdır. Kentin ticari alanlarındaki bu gelişmelere karşın Türklerin geleneksel çarşıda gittikçe daha az görüldükleri anlaşılmaktadır (Tablo 1). Kentin yeni çarşısı olan Frenk Caddesi’nde ise tacirlerin yarıdan fazlası Rumlardan, önemli bir kısmı da Levantenlerden oluşmaktadır. Az miktarda Ermeni ve Yahudi tacir bulunmakta, Türk tacire ise hemen hemen hiç rastlanmamaktadır (Tablo 2). 1876 tarihli İzmir Takvim ve Rehberi’nde yer alan isimler üzerinden yapılan bir sınıflandırma da Türklerin ticari hayattaki konumlarına dair yukarıdaki yargıları destekler niteliktedir (Tablo 3).

19. Yüzyıl’ın ortasına gelindiğinde her topluluğun mahalle çeperinin diğer topluluklarla çevrenmesi, diğer bir ifadeyle, Kadifekale ve Meles Çayı’nın sınırını çizdiği kent merkezinin neredeyse tamamen dolması nedeniyle konut bölgelerinin genişlemesinin, daha önceki dönemlerdeki gibi boş alanların yapılaşarak mahallelere katılması biçiminde devam edemediği anlaşılmaktadır (Şekil 5). Dolayısıyla rahat bir biçimde genişleyecek alan kalmadığından daha farklı yayılma stratejileri söz konusu olmuştur. Bu stratejilerden ilki Değirmendağı eşliğinin aşarak yerleşimi güçleştiren topografik yapısına rağmen Karataş ve Göztepe yönüne doğru yayılmadığıdır. Bu bölge daha çok Rumlar ve Yahudiler tarafından değerlendirilmiştir. Ermenilerse Meles Çayı’nı aşarak doğu tarafına doğru yayılmayı tercih etmiş gibi görünmektedirler. Türklerin Karataş-Göztepe bölgesine karşı ilgisi sınırlı kalmış, bunun yerine Kadifekale’nin güney sırtlarına doğru yayılmışlardır. Günümüzde Eşrefpaşa-Bozyaka olarak bilinen bu yerleşim, kenti Selçuk yönüne bağlayan ana yol üzerinde bu dönemde oluşmaya başlamıştır. Kent içindeki sıkışıklığa karşı diğer bir strateji olarak 19. Yüzyıl’ın ikinci yarısında ise banliyöleşme eğilimi ortaya çıkmıştır (Beyru, 2011:129). Şüphesiz ulaşım kolaylıklarının ve güvenliğin sağlanması bu banliyöleşmeyi olanaklı kılan en önemli gelişmelerdir. Bununla birlikte 19. yüzyılın sonlarına doğru artan nüfusun kent merkezindeki yaşam koşullarını olumsuz etkilemeye başlaması bu bölgedeki varlıklı kişilerin -ki bunlar çoğunlukla gayrimüslim tacirlerdir- kent dışındaki banliyölerdeki geniş alanlara yayılmış malikâneler inşa etmeye ve buralarda yaşamaya itmiştir. Dolayısıyla banliyöler genellikle gayrimüslim nüfus için yeni yayılma alanları olarak gelişmiş, Türkler nadiren bu tür sayfiye yaşantısını tercih etmişlerdir (Beyru, 2011). Bu banliyölerin en çok rağbet görenleri, günümüzde kent merkezinin parçaları olan Bornova, Karşıyaka ve Buca ilçeleridir.

Şekil 4: 17. Yüzyıl'dan 20. Yüzyıl'a kadar inşa edilen, yeri ve inşa tarihi bilinen camilerin 1854-56 tarihli Storari Haritası'ndaki konumları.

Figure 4: Distribution of the mosques which were constructed from 17th to 20th Century and whose locations and construction dates are known (Based on the Storari Map of 1854-1856)

Tablo 1: 19. Yüzyılın sonunda geleneksel çarşıda mülkiyetlerin milletlere göre dağılımı (Tablodaki sayılar Beyru, 2011 kaynağından derlenmiştir)

Table 1: National distribution of the property owners in the traditional market area in the end of 19th Century. (Beyru 2011)

Millet	Türk	Rum	Ermeni	Yahudi	Levanten	Toplam
Dükkân sahibi sayısı	97	235	119	80	22	553
Oran (%)	17,5	42,5	21,5	14,5	4,0	100,0

Tablo 2: 19. Yüzyılın sonunda Frenk Caddesi'nde mülkiyetlerin milletlere göre dağılımı (Tablodaki sayılar Beyru, 2011)

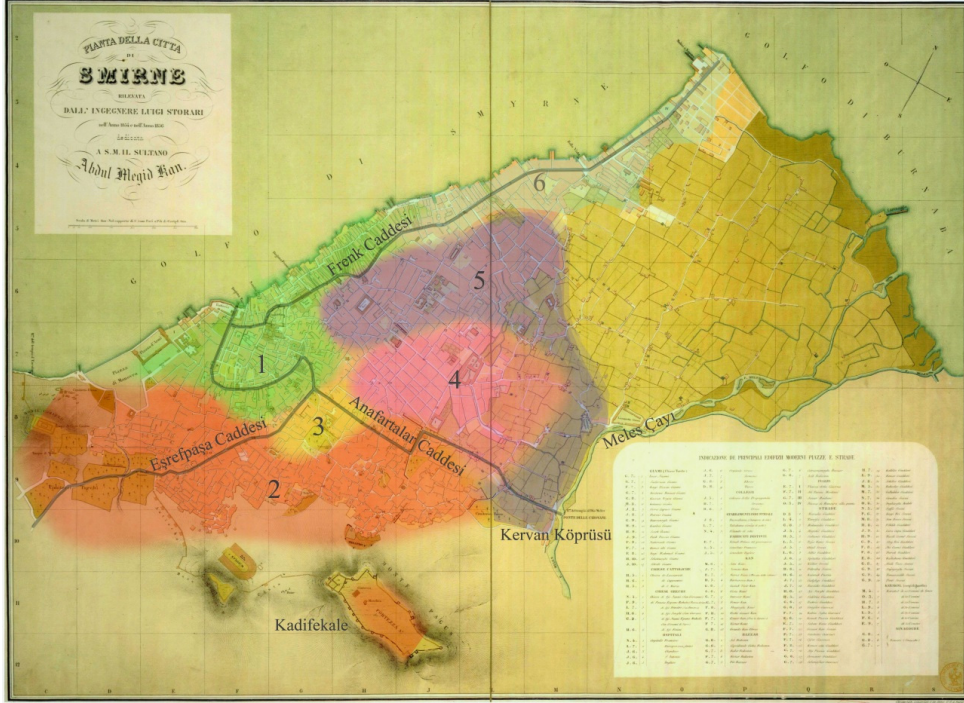
Table 2: National distribution of the property owners located along the Frenk Street in the end of 19th Century. (Beyru 2011)

Millet	Türk	Rum	Ermeni	Yahudi	Levanten	Toplam
Dükkân sahibi sayısı	7	387	41	30	117	582
Oran (%)	1,2	66,5	7,0	5,2	20,1	100,0

Tablo 3: 1876 tarihli İzmir Takvim ve Rehberi'nde Türk Tacir ve Sımsarların Sayısı ve Oranı (*Tablo, İzmir Takvimi ve Rehberi kaynağındaki veriler kullanılarak hazırlanmıştır. Sadece isimlerin ve dükkân konumlarının yer aldığı liste içinden Müslüman isimlerine sahip kişiler sayılarak 14 rakamına ulaşılmıştır. Ancak Müslüman isimlerine sahip gayrimüslimlerin de bulunabileceği göz önünde tutulursa sayının 14'den az olma olasılığı da vardır)

*Table 3: Numbers and the rates of the tradesmen and brokers in 1876 (*This table is based on the data in the "1876 İzmir Calender and Guide". In the list within this source, which includes only the names and locations of the shops, there were 14 Muslim names. However, considering that the non-Muslim tradesmen may also have a Muslim name, this number may be lower than 14).*

	Müslüman tacir sayısı*	Toplam tacir sayısı	Toplam Tacirler İçindeki Oran (%)
Tüccar	< 14	232	6,0
Tüccar sımsar	0	22	0
Nakliye sımsarı	0	5	0

Şekil 5: 19. Yüzyılın ortasında İzmir. Mahalleler ve kent dokusu: 1: Geleneksel Çarşı, 2: Türk Mahallesi, 3: Yahudi Mahallesi, 4: Ermeni Mahallesi, 5: Rum Mahallesi, 6: Levanten Mahallesi (Altlık olarak 1854-56 tarihli Storari Haritası kullanılmıştır).

Figure 5: Izmir in the mid-19th Century. Quarters and urban pattern. 1: Traditional market area, 2: Turkish Quarter, 3: Jewish Quarter, 4: Armenian Quarter, 5: Greek Quarter, 6: Levantine Quarter (Base map: Storari Map of 1854-1856)

Sonuç

Üç yüzyıllık süreç göz önünde bulundurulduğunda İzmir kentinin Osmanlı Dönemi'ndeki yerleşim dokusuna iki temel dinamiğin yön verdiği anlaşılmaktadır. Öncelikle, çevresinde çarşı bölgesinin oluşmasını sağlayan ve zamanla dolarak işlevini yitiren doğal liman ile Kadifekale Dağı'nın değişken eğimli eteklerinin oluşturduğu yerleşim alanının bu süreçte önemli bir belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Kenti oluşturan farklı milletlerin süreç içerisinde farklılaşan sosyo ekonomik konumları da, özellikle çarşı bölgesinin gelişiminde temel belirleyici olmuştur. Bu çalışmada odaklanılan sosyo-ekonomik göstergelerden, 17. yüzyıldan 20. yüzyıla değin İzmir kentindeki heterojen nüfus yapısını oluşturan Türk, Rum, Ermeni, Yahudi ve Levantenlerin kentin gelişen ticari potansiyellerden farklı oranlarda yararlandıkları anlaşılmaktadır. Bu süreçte, Levanten ve Rumlar yurtdışı bağlantıları ve ticarete yatkınlıkları, Ermeniler ise özellikle doğu bölgeleriyle olan bağlantıları ile ticari alanda ön plana çıkarken ticaretin finansmanı konusunda

etkin olan Yahudiler bu üç milletten sonra gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı devletlerle kapitülasyon ve diğer imtiyazları içeren anlaşmaların ticari ortama yansımaları da sürekli olarak bu milletlerin lehine olmuş, kentin en kalabalık nüfusunu oluşturan Türkler ise dış ticarete diğer milletlerden daha uzak olmaları ve özellikle Avrupalılarla ticari ilişkiler kurup anlaşmalar yapmalarını güçleştiren gelenekleri nedeniyle çoğu zaman geri planda kalmışlardır.

Üç yüzyıl boyunca süren ve gittikçe derinleşen bu asimetrik durumun kentin yapıları çevresine de bazı yansımalarının olması doğaldır. Bu yansımaların ilki milletlerin neredeyse ticaretteki katılım oranına yakın nüfus artışlarına bağlı olarak mahalle alanlarındaki büyüme olmuştur. Kesin rakamlar söylemek güç olsa da 17. yüzyılda kentin en kalabalık nüfusunu Türkler, daha sonra sırasıyla Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler oluşturmaktadır. Bu tarihte kentte Levanten olarak tanımlanan, yerleşik Avrupa kökenli tacirler bulunmamaktadır. 19. Yüzyıl'a gelindiğinde ise Rum nüfus Türk nüfusuna yetişmiş, Ermeni ve Yahudi nüfusu

önemli miktarda artmıştır. Yine 19. Yüzyıl'ın sonlarına doğru kentte önemli miktarda Levanten bulunmaktadır. Gayrimüslim nüfusundaki artışa karşılık Türk nüfusundaki duraksama, 19. Yüzyıl'ın ikinci yarısında yoğun yerleşim gören Bornova, Buca ve Karşıyaka gibi banliyölerde genelde gayrimüslimlerin ağırlıkta olmasından da çıkarılabilir. Kente akan zenginlikten diğer milletler kadar yararlanılamamasının yanı sıra imparatorluk genelindeki savaflara asker sağlanması da Türk nüfusundaki duraksamanın önemli bir nedenidir. Tüm bu gelişmelere bağlı olarak İzmir'de 17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar geçen süreçte Rum, Levanten ve Ermeni mahallelerinin Türk ve Yahudi mahallelerine göre daha büyük bir ivmeyle geliştiği gözlemlenebilmektedir.

Üç yüzyıllık ticari gelişmelerin yol açtığı diğer bir mekânsal karşılık olarak 17. yüzyılda iç limanın çevresinde, neredeyse tamamen Türklerin egemenliğinde olan çarşı bölgesinin 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde mekânsal olarak kentin kuzeyindeki gayrimüslim mahallesine doğru yayılması gösterilebilir. Geleneksel çarşıdaki mülkiyet durumuna bakıldığında Türklerin Rum ve Ermenilerin gerisinde kaldıkları, Frenk Caddesi'nde ise hemen hemen hiç bulunmadıkları görülmektedir. Bunun yanı sıra 16. ve 17. yüzyılda birbirlerine yakın mesafede, kısa sürede inşa edilen ve geleneksel çarşuyu kuşatan anıtsal camilere yakın bir inşa eylemine 19. yüzyılın sonuna kadar bir daha kalkışılmamış olmasının nedenlerinden biri de Türklerin kentin ticari bölgelerindeki nüfus ve egemenliklerinin zamanla ortadan kalkması olmalıdır. Kente akan zenginliğin bölüşümündeki asimetri, üst ölçekte kentsel bölgelerin zaman içindeki gelişimlerini biçimlendirirken daha alt ölçekte milletlerin özgün işlevlerine yönelik yapıların yer seçimini de etkilemiş gibi görünmektedir.

Sosyo-ekonomik gelişmelerle yerleşim dokusu arasındaki ilişkiler bağlamında bir karşılaştırma yapmak gerekirse, İzmir'dekine benzer bir ticari atılımı bir yüzyıl gecikmeyle yaşayan Selanik'e bakılabilir. 18. yüzyılda, İzmir'dekine benzer bir süreç yaşayarak önemli bir ticaret limanı haline gelen Selanik'te de milletler ticaretten eşit pay almamış, ancak burada İzmir'deki durumdan farklı olarak Türkler 19. yüzyıla kadar ticaretin büyük

kismini ellerinde tutabilmişlerdir. 19. yüzyıldan sonra ise özellikle kentteki Yahudilerin ticarete söz sahibi olmaya başladığı görülmektedir. Kentin yerleşim dokusuna bakıldığında ise, çarşının İzmir'dekine benzer biçimde zaman içerisinde dolan bir limanın etrafında geliştiği, Türklerin denizden uzaktaki, eğimli alanları tercih ettikleri, Rumların ise kentin güneyinde, kıyıya yakın bölgede yerleştiği görülmektedir. Yahudilerin yerleşim alanı ise yine İzmir'dekine benzer biçimde –kentin ticaretinde önemli pay sahibi olsalar da- çarşı ile Türk ve Rum mahallelerinin arasında kalan ihtişamdaki uzak, mütevazı ev kümeleri biçiminde, konforsuz sayılabilecek mahallelerden oluşmaktadır (Mazower, 2007).

Sonuç olarak tüm kentleri kapsayacak bir genelleme yapmak doğru olmamakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli iki liman kenti olan İzmir ve Selanik örneklerine bakılarak limanın etrafında gelişen bir çarşı kurgusunun varlığından söz edilebilir. Dinsel ve etnik köken olarak heterojen bir demografiye sahip bu kentlerde mahalleler etnik kökenlere göre ayrılmış, somut olarak katı sınırlar bulunmasa da istisnai durumlar dışında konut bölgelerinde farklı milletlerin bir arada yaşaması söz konusu olmamıştır. Türkler genellikle denize yakın olmayı değil, belli bir mesafede ancak çarşıyla ilişkilerini kopmayacağı yerleşim alanları oluşturmuş, bunun tam aksi olarak Rumlar ve Levantenler ise genellikle deniz kenarına yerleşmiş, geleneksel çarşıdaki ticari etkinliklere katılmakla birlikte özellikle İzmir'de ticari etkinliklere hâkim olarak çarşının kendi mahallelerine doğru genişletmeyi başarmışlardır. Ermenilerin ve Yahudilerin de denizle doğrudan bağlantılı olmayan ancak yine çarşıyla yakın ilişki kurabilecekleri alanları tercih ettikleri görülmektedir. İzmir örneğinde, süreç içerisinde milletlerin kentin ticari etkinliklerinden aldıkları pay oranında nüfuslarının artmasıyla yerleşim alanlarının büyürken, genişleme alanlarının izi bu büyüme sürecinin kentin coğrafi verileri ile yakından ilişkili olduğunu düşündürmektedir. Bu bağlamda Boyacı Deresi ile Meles Çayı gibi akarsuların ve Kadifekale eteklerindeki dik eğimli bölgelerin yerleşim alanlarının genişlemesinde belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

TEŞEKKÜR

Bu makalenin dayandığı verilerin büyük bir kısmı DEÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Restorasyon Doktora Programı'nda Doç. Dr.

Emel Kayın'ın danışmanlığında yürütülen doktora çalışmaları sürecinde toplanmıştır. Bu nedenle yazar kendisine tavsiye ve yönlendirmelerinden dolayı teşekkür borçludur.

REFERANSLAR

- Atay, Ç., 1978. *Tarih içinde İzmir*. Tifset Basım ve Yayın, İzmir.
- Baykara, T., 1974. *İzmir Şehri ve Tarihi*. Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir.
- Beyru, R., 2011. *19. Yüzyılda İzmir Kenti*. Literatür Yayınları, İstanbul.
- Bilsel, C., 2011. 'İzmir ya da Bir Akdeniz Liman Kentinin Denizle Değişen İlişkisi Üzerine'. *Arredamento Mimarlık Dergisi*, **250**: 71-83.
- Frangakis-Syrett, E., 2006. *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret 1700-1820*. İBB Kültür Yayını, İzmir.
- Goffman, D. 1990. Goffman, D., 2000. "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine". *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti* içinde 88-151. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kasaba, R. 1994. "İzmir" Ç. Keyder, Y. E. Özveren, D. Quataert (Editörler) *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri* içinde sf. 1-22. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul
- Kurmuş, O. 2007. *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. Yordam Kitap, İstanbul.
- Kütükoğlu, M. S., 2001. 'İzmir Maddesi'. *İslam Ansiklopedisi* içinde Cilt: **23** 514-524. Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Mazower, M., 2007. *Selanik: Hayaletler Şehri, Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)* Yapı Kredi Yayınları İstanbul.
- Michaud, J. F., Poujoulat, J. J., 2007. *İzmir'den İstanbul'a Batı Anadolu 1830*. İstiklal Kitabevi, İstanbul.
- Müller, A. M., 1999. *İzmir 1726*. Tepekule Kitaplığı Yayınları, İzmir.
- Müller-Wiener, W. 1962. Die Stadtbefestigungen von İzmir, Sığacık und Çandarlı. Bemerkungen zur mittelalterlichen Topographie des nördlichen Jonien. *Istanbuler Mitteilungen*, **12**: 59-97.
- Storari, (1854-56). *Storari Haritası*. Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi'nden (APİKAM) dijital ortamda temin edilmiştir.
- Yılmaz, F. S. Yetkin. 2003. *İzmir Kartpostalları 1900*. İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları. İzmir.